

A photograph of three men standing on a wooden structure, possibly a windmill's interior, during a sunset. The men are dressed in work-appropriate clothing. The background shows a cityscape under a golden sky with scattered clouds. The text is overlaid on the lower right portion of the image.

van
Werktuig
tot 100 jaar molenbehoud
Wereldmerk

Inhoud

Voorwoord / Gunay Uslu	7	Voor de wind 1970-2000 / Arjan de Kok	114
De molen in al zijn facetten / Ellen Steendam	8	Beeldverhaal: Koren- en oliemolen Windlust, Roeven	138
Molensterven – molenbehoud 1850-1923 / Jos Bazelmans	32	Heroriëntatie van het molenbeleid 2000-2021 / Ton Meesters	142
Beeldverhaal: Houtzaagmolen De Jager, Woudsend	56	Beeldverhaal: Korenmolen De Vrijheid, Schiedam	168
Concurrerend instrument 1923-1945 / Jippe Kreuning	60	Molens moeten de verwondering vangen / Marijn Kramp	172
Beeldverhaal: Watermolen Molecaten, Hattem	84	Literatuurlijst	188
Geen molen verloren laten gaan 1945-1970 / Leo Endedijk	88	Aan dit boek werkten mee	191
Beeldverhaal: Poldermolen Kockengense Molen, Kockengen	110	Colofon	192

Molensterven – molenbehoud

1850-1923

/ Jos Bazelmans

Wat zou Nederland zijn zonder molens? Voor ons nu ondenkbaar, maar een eeuw geleden een realistisch toekomstbeeld. De Hollandsche Molen, Vereniging tot behoud van molens in Nederland, wordt in mei 1923 opgericht. In de oudste statuten staat dat de oprichters van de vereniging willen voorkomen dat binnen afzienbare tijd vrijwel alle molens uit ons land verdwijnen. De vereniging zet zich in voor het behoud van wind- en watermolens vanwege hun cultuurhistorische waarde en hun betekenis voor de schoonheid van het landschap. Staat de vereniging daarmee het behoud van de molen voor als een aandenken aan vroeger? Nee, het is niet de bedoeling molens min of meer kunstmatig in leven te houden, de vereniging streeft naar verbeteringen die molens in staat stellen economisch te renderen.

Dit hoofdstuk handelt over de voorgeschiedenis van de vereniging. Aan de orde komen de aanleiding voor en de oorsprong van het behoud van molens in Nederland. Startpunt zijn de jaren rond 1850 als Nederland een spectaculaire economische groei doormaakt en de industriële revolutie vorm krijgt. De inzet van nieuwe krachtbronnen, eerst stoom, later diesel en elektriciteit, leidt tot de geleidelijke ondergang van de molen. De eerste helft van dit hoofdstuk vertelt hoe het 'molensterven' vorm krijgt bij polder-, koren- en industriemolens in zowel stad als land.

Het feit dat molens verdwijnen, verklaart niet dat burgers zich gaan inspannen voor het behoud ervan. Veel eigenaren en omwonenden laten dit gewoon gebeuren. Met uitzondering van een klein groepje mannen uit de hogere (midden)klasse. Het tweede deel van dit hoofdstuk beschrijft waarom de oprichters van de vereniging menen dat molens gekoesterd en behouden moeten worden ook al zijn ze nutteloos geworden. Tevens komt aan de orde waarom de pioniers niet kiezen voor het behoud van molens zoals ze zijn, een museale benadering, maar voor verbetering van de werking van molens.

Eind 19e eeuw staan er nog tientallen
industriemolens in Amsterdam.
(Stadsarchief Amsterdam, 1880)

De eerste strijd om het behoud van molens

Nutteloos en waardevol

Het verdwijnen van de molens eind 19e eeuw en begin 20e eeuw is op zichzelf geen reden om te strijden voor het behoud van molens. Men had het kunnen laten gebeuren. Vanuit het perspectief van de eigenaar is een besluit tot afbraak van een wind- of watermolen volledig op bedrijfseconomische motieven gebaseerd. Noch de eigenaren, noch de Nederlandse bevolking in het algemeen hebben het gevoel dat met de afbraak van een molen 'iets waardevols' verloren gaat. De oprichters van De Hollandsche Molen daarentegen, een kleine elite met een goed politiek netwerk, hebben dit inzicht wel. Zij stellen zich op als de welbespraakte pleitbezorgers van een nieuw publiek belang dat in het begin niet breed wordt onderschreven.

Hoe komt het dat voor deze groep de molen meer is dan een werktuig? Wat bedoelden zij met de 'cultuurhistorische waarde van molens en de bijzondere betekenis van molens voor de schoonheid van het landschap'? Hoe is deze waardering van molens rond 1900 ontstaan?

In de tweede helft van de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw groeit de typisch Nederlandse molen, voor zowel buitenlanders als Nederlanders, uit tot een uniek, en esthetisch en inhoudelijk gewaardeerd kenmerk van de Nederlandse samenleving en landschap. Daarnaast is belangrijk hoe in de 19e eeuw niet alleen de Nederlandse staat vorm krijgt, maar ook een nationale identiteit tot stand komt. De molen is niet alleen kenmerkend voor Nederland, maar wordt ook een icoon voor de Nederlandse natie. De molen vertelt een verhaal over de eigenheid van het Nederlandse volk. Voor het eerst brengen kunstenaars en wetenschappers in beeld dat de schoonheid en cultuurhistorische waarde van de molen het verdient om bewaard te blijven.

Buitenlandse ogen en vaderlandse schoonheid

In de 19e eeuw weten buitenlandse bezoekers vast dat molens ook buiten Nederland voorkomen en daar een vooraanstaande rol spelen. Toch besteden auteurs van de 19e-eeuwse Duitse, Franse, Italiaanse, Engelse en Amerikaanse reisgidsen, reisverslagen, romans en artikelen over Nederland relatief veel aandacht aan molens en molenlandschappen. Molens zijn een geliefd thema en de schrijvers zijn onder de indruk van technologische innovaties in de Hollandse molenbouw en het gevarieerde gebruik van molens, vooral voor het uitslaan van water. Ze roemen het imposante en stevige uiterlijk van molens en de enorme molenclusters zoals bij de Dordtsche Kil, Amsterdam en Zaandam. Molens in het buitenland ontberen deze kenmerken, iets wat de meeste Nederlanders zich in die tijd vermoedelijk niet beseffen.

Het unieke karakter van de Nederlandse molen trekt ook Franse schilders naar Nederland. Zij maken schetsen en olieverven van Hollandse landschappen, juist ook met molens. Het meest aansprekend is Claude Monet (1840-1926). In 1871 verblijft de impressionist vier maanden in Zaandam en schildert grote aantallen landschappen met molens. Met

↑
Moulin à Zaandam: molen en zeilboten bij
Zaandam, geschilderd door Claude Monet.
(Glyptothek Kopenhagen, 1871)

→
De Widde Meuln in Ten Boer, een pel- en
later korenmolen uit 1839, geschilderd
door Ploegschilder Johan Dijkstra.
(Stichting Johan Dijkstra, ca. 1930)

de groeiende populariteit van het Franse impressionisme in het laatste kwart van de 19e eeuw heeft het werk van Monet en anderen een grote invloed op de waardering van het Hollandse (molen)landschap in het buitenland en ook in Nederland.

In de loop van de 19e eeuw ontstaat, ook in Nederland, een meer nationalistische kijk op de aard en betrekkingen van Europese staten. Landen en volken worden steeds meer in stereotypen beschreven en in aansprekende beelden vevat. Zo geven buitenlanders bijvoorbeeld hoog op over de reinheid van Nederland en de Nederlanders. Daar staat dan

Houtzaagmolen De Jager, Woudsend

De Jager is één van de drie werkende houtzaagmolens in Friesland. Hier wordt de boom – nadat hij jaren in het water heeft gelegen – van zijn schors ontdaan, om vervolgens gezaagd te kunnen worden. De molenaars verzagen bomen die ze uit de omgeving krijgen aangeboden. De enorme kennis en expertise die bij de molenaars over generaties is gevormd en verfijnd, is van groot belang voor de volgende generatie vakmensen.

De algemene ledenvergadering van 11 april 1934 ter gelegenheid van het 10-jarig jubileum van De Hollandsche Molen. (De Hollandsche Molen, 1934)

Een Vereeniging

De brief valt bij veel van de geadresseerden in goede aarde. Het eerdere plan om een paar molens in een openluchtmuseum te behouden is gestrand vanwege de hoge kosten en er is discussie of de naar zo'n terrein overgebrachte molens nog hun functie kunnen vervullen. Het idee om een organisatie op te richten die zich inzet voor het behoud van alle molens in Nederland is veel aantrekkelijker. Door de molens te behouden en ze te laten doen wat ze al eeuwen doen, zal 'de bijzondere beteekenis voor het landschapschoon behouden worden', zo staat in het eerste jaarverslag. Na een paar overleggen met verschillende van de aangeschreven molenvrienden wordt uiteindelijk door Loosjes en Visser samen met P.G. (Pieter) van Tienhoven, H. Cleyndert en R. Ridder Pauw van Wieldrecht de beslissing genomen om de vereniging De Hollandsche Molen op te richten. Het vijftal maakt alvast conceptstatuten op en nodigt enkele kandidaat-bestuursleden uit om 15 mei 1923 tot de echte oprichting te komen.

Kantoor op stand

De eerste vergadering vindt plaats in een statig verzekeringsgebouw aan de Amsterdamse Herengracht. De beoogde nieuwe voorzitter van vereniging De Hollandsche Molen, Pieter van Tienhoven, heeft een assurantiëkantoor dat daar is gevestigd. Het voorzitterschap van Van Tienhoven komt niet helemaal uit de lucht vallen. Bijna 20 jaar eerder was hij lid van het eerste bestuur van Natuurmonumenten en hij is inmiddels een bekende figuur in de natuurbescherming. De vereniging Natuurmonumenten mag een kamer in zijn kantoorpand aan de gracht gebruiken en De Hollandsche Molen kan daar wel bij in. Zo zijn in de eerste jaren beide verenigingen waar Van Tienhoven mee bezig is op dezelfde plek gehuisvest. Ook helpt de kantoormedewerkster van Natuurmonumenten, mejuffrouw Caro, bij de werkzaamheden voor de kersverse molenvereniging. Tijdens de eerste verga-

dering keurt het bestuur de statuten goed en zetten ze de koers uit voor de komende jaren. Tijdens de eerste vergadering stelt de pas opgerichte vereniging zich een flink aantal zaken ten doel. Het is duidelijk dat meer gegevens verzameld moeten worden over de nog bestaande molens in Nederland. Een belangrijk streven is om een inventarisatie te maken van alle molens, het liefst met een foto van elke molen erbij. Deze taak is op het lijf geschreven van Anton ten Bruggencate die al eerder samen met zijn neef de lijst van standaardmolens publiceerde. Hij gaat in de jaren daarna met de inventarisatie aan de slag en zijn werk groeit uit tot de

Eerste secretaresse van De Hollandsche Molen 'meijuffrouw' E.F. Caro samen met technisch adviseur A.J. de Koning tijdens een excursie van De Hollandsche Molen naar de Sint Jan in Stramproy in 1961. (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1961)

omvangrijke archiefcollecties die De Hollandsche Molen nu nog beheert. Ook doet de vereniging deskundig onderzoek naar de doelmatigheid van molens en gaan ze advies geven bij plannen om molens te verbouwen. Het streven is om windkracht te behouden en dit niet te laten vervangen door moderne motoren. Verdere doelen zijn onder andere het in eigendom verwerven van bedreigde molens om deze te exploiteren en het geven van voordrachten en schrijven van artikelen.

De rol van Thijssen en Van Tienhoven bij de totstandkoming van De Hollandsche Molen

De geschiedenis van De Hollandsche Molen begint met Jac. P. Thijssen en de strijd om het Naardermeer. Tegenwoordig is Thijssen vooral befaamd door zijn Verkade-albums, begin 20e eeuw is hij een onbekende onderwijzer die in kleine kring belangstelling probeert te wekken voor de natuur. De jonge onderwijzer heeft lef en overtuigingskracht en zo gebeurt het dat hij in verzet komt tegen het voorstel van het college van B en W van Amsterdam het Naardermeer te kopen om het te gebruiken als vuilstortplaats.

Tot opluchting van Thijssen gaat het plan in 1904 niet door, maar hij beseft goed dat de toekomst van het Naardermeer nog onzeker is. Het is niet de eerste keer dat het natuurgebied wordt bedreigd. Al in 1623, ont-

staat het idee het Naardermeer droog te leggen. Er zijn al enkele meren met behulp van windmolens leeggepompt en er bestaat goede hoop dat dit met het Naardermeer ook zal lukken. Voor het zover is, wordt het gebied weer onder water gezet. Het moet dienen als verdedigingslinie tegen de oprukkende Spanjaarden.

Begin 19e eeuw probeert men opnieuw het Naardermeer droog te leggen. Om het gebied te bemalen wordt in 1809 molen De Onrust gebouwd aan de uitwatering naar de Vecht. Maar de kwel vanuit het Gooi is te sterk. Er valt niet tegenop te malen.

In 1883 onderneemt de toenmalige eigenaar van het Naardermeer een nieuwe poging, nu met behulp van stoommachines. Het lijkt een eenvoudige klus en >

Kamwielen

Voorbeelden van specialistisch vakwerk aan de molens zijn het repareren van de enorme, vaak eeuwenoude houten balken en het onderhouden van alle draaiende delen van het gaande werk zoals de molenwielen (zogenaamde kamwielen) en roeden. De roeden – twee wieken vormen samen één roed – waren vroeger van hout, later geklonken en vanaf de jaren 40 van de 20e eeuw ook gelast.

Een aparte discipline binnen het molenmakersvak is het maken van de kamwielen: deze zorgen ervoor dat de wind- of watermolen zijn functie kan uitoefenen en brengen de kracht over van het draaiende wiekenkruis naar het maalwerktuig: zoals de molenstenen of de zagerij. Het maken van kamwielen is ambachtelijk werk. Op de wielen komen grote krachten te staan. Verstand van de juiste houtsoorten en de verbindings technieken is een vereiste. Voor de basis van een wiel wordt vaak eikenhout gebruikt: goed bewerkbaar en sterk. Voor de kammen worden slijtvastere houtsoorten gebruikt, zoals azijnhout, beuksoorten en palmhout. Het werk moet zeer nauwkeurig worden uitgevoerd. De kamwielen moeten zonder stoten op elkaar inwerken en zonder rendementsverlies de kracht van de wind overbrengen. In veel molens gaan deze wielen al eeuwen mee; een bewijs van het vakmanschap en de deskundigheid waarmee ze zijn gemaakt. Wind- en watergedreven molens wijken wat betreft de kamwielen nauwelijks van elkaar af: in beide gevallen zijn goede kamwielen en dus een goede molenmaker essentieel.

Voor al dat werk gebruikt de molenmaker speciaal gereedschap. De houtbewerking kan tegenwoordig deels worden overgenomen door machines. Als de molenmaker zijn vak verstaat, zorgt hij dat alles zodanig is nabewerkt dat de modernere toepassing bij de vervaardiging niet zichtbaar is.

Typische molenmakersgereedschappen zijn lange steekbeitels voor kamgaten of om de gaten te steken in de houten molenroeden. Natuurlijk beschikt de molenmaker over allerlei houtschaven en over grotere hakgereedschappen zoals bijlen en dissels. De meeste

molenmakerijen hebben een ruime sortering mallen voor allerhande molenonderdelen.

Meer molenambachten

Naast de molenmakers zijn ook andere ambachten van belang voor het onderhoud van de molens en haar onderdelen. Het betreft bijvoorbeeld rietdekkers en zeilenmakers. Vroeger waren de molenzeilen van vlas of hennep, weergevoelige materialen. Met de intrede van katoen halverwege de 19e eeuw werden ze van katoen gemaakt. Tegenwoordig worden de zeilen niet meer dagelijks 'gelucht'. Het kunnen drogen van natuurlijk materiaal is belangrijk voor het behoud. Vanwege de langere levensduur zijn ze tegenwoordig vaak van een half synthetisch materiaal. Er zijn verschillen tussen de wieken in lengte, breedte en vorm. Dat betekent dat een zeilmaker altijd maatwerk moet leveren.

Daarnaast moet het touwwerk van de molen regelmatig worden gecontroleerd of vervangen. De meeste molenaars houden hun touwwerk zelf bij, met materiaal van de zeilmaker. Het leggen van een oogsplits of takeling moet een molenaar zelf kunnen uitvoeren. Om de molen wind- en waterdicht te houden is veelal riet als bedekking gebruikt. Staand riet op het molenslijf gaat gemiddeld vijftig jaar mee, het vlakker liggende riet van de kap, dat langer vochtig blijft en aan weers-elementen blootstaat, moet na dertig tot veertig jaar worden vervangen. Is er stormschade, dan moet dat meteen worden gerepareerd om lekkage te voorkomen. Het rietdekken van molens vereist vanwege de steile opbouw en de hoogte een bijzondere techniek. Bij molens werkt de rietdekker bij het opbinden van het riet in veel gevallen met touw in plaats van ijzer binnendraad, omdat het riet op een vrijwel verticaal oppervlak vanonder ijzerdraad of koperdraad weg-schuift. Bovendien wordt het touw extra strak gebonden, zodat het riet niet kan afglijden.

/ Matthijs Ero (Adviseur De Hollandsche Molen)
en Agnes de Boer

Molenmaker Simon Smid (of Smit) schaaft een verbinding passend aan het voeghout op molen De Havik in Grootchermer. Hij is molenmakersknecht bij Molenmakersbedrijf Doornbosch in Adorp. (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/W.A. Korpershoek, 1964)

Molenmaker bezig met het wiekenkruis op de stelling van molen De Hoop in Loenen aan de Vecht. (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/W.A. Korpershoek, 1964)

Tegen de stroom in

De toenemende publieke belangstelling in de jaren 60 voor molens wordt (nog) niet omgezet in meer resultaten. Het aantal molens blijft lang stabiel. Belangstelling is er vooral bij buitenlandse toeristen. De molen past minder in het beeld van Nederland als een steeds moderner land. In die zin zijn de inspanningen van die beschermers eerder te typeren als 'tegen de stroom in', dan 'met de wind mee'. Het behoud is nog steeds een zaak van enkelen. De maatschappelijke ontwikkelingen van wederopbouw en modernisering, en het definitieve verlies van de economische functie van de molen maken het werk moeilijk. De menskracht in de naoorlogse jaren is beperkt en zijn er niet altijd de financiële mogelijkheden om molens te behouden.

Spil in het molenbehoud

Tot het einde van de jaren 50 van de 20e eeuw neemt als eerder vermeld het aantal molens nog sterk af. Maar dan is de daling in het aantal windmolens tot staan gebracht. Het effect van de provinciale molenverordeningen wordt merkbaar. Net als de instelling van de

←

Korenmolen De Traanroeier (bouwjaar 1902) met pakhuizen in Oudeschild op Texel. In 1963 is de buiten gebruik geraakte molen als proef geschikt gemaakt voor opwekking van elektriciteit op windkracht. Dit eindigde in 1995, waarna de molen weer werd ingericht als korenmolen. (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/A.J. van der Wal, 2005)

Uit het dal gekomen

De onvrede bij De Hollandsche Molen over haar afnemende rol in het molenonderhoud heeft een toename van restauratie en onderhoud vanaf de jaren 70 echter niet in de weg gestaan. Integendeel. Centralisatie bij de rijksoverheid brengt meer menskracht en financiële middelen met zich mee. Het Nederlands molenbestand kruipt om die reden vanaf de jaren 70 uit het diepe dal van na de oorlog. Nederland wordt daarmee steeds meer hét molenland bij uitstek en gidsland voor anderen. Molenbehoud wordt vanaf 1970 niet meer een zaak van enkelen, maar van meerderen. Het worden er zelfs velen als na de oprichting van het Gilde van Vrijwillige Molenaars in 1972 de vrijwillige molenaars een spectaculaire opmars beginnen. De basis hiervan ligt in de jaren 50 en 60 van de 20e eeuw en de pioniers uit die tijd mogen we daar dankbaar voor zijn.

Molen De Traanroeier wekt stroom op

Na de Tweede Wereldoorlog zijn op initiatief van De Hollandsche Molen proeven gedaan om elektriciteit op te wekken met traditionele windmolens. Dit is het verst doorgevoerd bij molen De Traanroeier in Oudeschild op het eiland Texel. Deze stellingmolen is afkomstig uit de Zaanstreek en is in 1902 op het eiland herbouwd. De eerste decennia maalt de molen graan, in de jaren 30 komt hij stil te staan. Midden jaren 50 is de molen zover achteruitgegaan dat een restauratie nodig is. Er is echter geen emplot voor het malen van graan. De molen inrichten als proefobject voor de opwekking van elektriciteit blijkt dé oplossing. Wind is er immers altijd genoeg op het Waddeneiland Texel! Wel is een ingrijpende, technische aanpassing nodig. De elektriciteit producerende molen moet geheel zelfstandig zonder inbreng van mensen kunnen functioneren. Daarom worden de wieken voorzien van zoge-

naamde zelfwichting: de wieken zijn voorzien van kantelbare kleppen die automatisch de stand aanpassen aan de kracht van de wind. In 1965 is de molen gereed voor zijn nieuwe taak en wordt de eerst elektriciteit aan het elektriciteitsnet geleverd.

Het opwekken van elektriciteit blijkt al vrij snel niet rendabel. Daarnaast zijn er regelmatig technische problemen. Zo verstoort het nieuwe gevlucht regelmatig de tv-ontvangst in en om het dorp Oudeschild. Bovendien wordt het uit 1772 daterende achtkant dusdanig zwaar belast, dat versteviging noodzakelijk is. Uiteindelijk wordt de elektriciteitsopwekking in 1995 stilgezet en na een actie vanuit het dorp wordt vier jaar later de molen in oude functie teruggebracht. Het gaande werk en ook het unieke gevlucht zijn daarbij aangepast.

/ Leo Endedijk

COLOFON

Uitgave

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
i.s.m.

De Hollandsche Molen, Amsterdam
info@molens.nl
www.molens.nl

Redactie

Agnes de Boer, Marjan ten Broeke,
Arjan de Kok en Luuk van Term

Eindredactie

Agnes de Boer en Marjan ten Broeke

Tekst

Jos Bazelmans, Leo Endedijk, Arjan de Kok,
Marijn Kramp, Jippe Kreuning,
Ton Meesters, Christian Pfeiffer en
Ellen Steendam

Fotografie

Ezra Böhm (cover, pag. 4-5 en beeldverhalen)

Klankbordgroep

Leo Endedijk, Peter de Graaf,
Wouter Pfeiffer en Gerard Troost,

Beeldredactie

Nelleke Feenstra en Victor Lansink

Vormgeving

Albertine Dijkema, A10design

Dit boek verschijnt ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de vereniging De Hollandsche Molen. De Hollandsche Molen zet zich als belangenvereniging sinds 1923 in voor het voortbestaan, malend en draaiend houden van de wind- en watermolens van Nederland. Om deze doelen te bereiken is De Hollandsche Molen actief voor iedereen die in molens is geïnteresseerd, voor moleneigenaren en andere molenprofessionals.

© 2023 WBOOKS Zwolle / de auteurs

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2023.

ISBN 978 94 625 8539 3

NUR 680

Cover: korenmolen De Vrijheid, Schiedam

De
Hollandsche
Molen

W BOOKS